ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 27 (2011)

Εκλογές πρώτης, δεύτερης και τρίτης τάξης: κόμματα, ηγεσία, αποχή

Ποιοι δεν ψηφίζουν και γιατί: Μελέτη της αποχής στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές του Νοεμβρίου 2010

Αναστασία Καφέ, Ρούλα Νέζη, Κωστής Πιερίδης

doi: 10.12681/sas.806

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καφέ Α., Νέζη Ρ., & Πιερίδης Κ. (2015). Ποιοι δεν ψηφίζουν και γιατί: Μελέτη της αποχής στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές του Νοεμβρίου 2010. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *27*, 25–53. https://doi.org/10.12681/sas.806

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 21/01/2026 23:49:53

Ποιοι δεν ψηφίζουν και γιατί. Μελέτη της αποχής στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές του Νοεμβρίου 2010

Αναστασία Καφέ*, Ρούλα Νέζη, Κωστής Πιερίδης*****

Οι δημοτικές και περιφερειακές εκλογές της 7ης και της 14ης Νοεμβρίου 2010 ήταν οι πρώτες που διεξήχθησαν υπό το κράτος των εντυπώσεων που προκάλεσαν οι σημαντικές αποφάσεις της νεοεκλεγείσας κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, όπως η υπογραφή του Μνημονίου υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που ανέδειξε το εκλογικό γεγονός είναι το υψηλό ποσοστό αποχής. Στην ανάλυσή μας εξετάζουμε την αποχή στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές σε δύο επίπεδα: το συγκεντρωτικό και το ατομικό. Σε συγκεντρωτικό επίπεδο παρουσιάζουμε σχετικά δεδομένα ανά εκλογική αναμέτρηση, από το 1981 έως σήμερα, και ανά εκλογική περιφέρεια προσπαθώντας να αναδείξουμε τη διακύμανση των ποσοστών αποχής τα τελευταία χρόνια και τη διαφοροποίηση που ενδεχομένως παρατηρείται μεταξύ των αστικών κέντρων και της περιφέρειας. Σε ατομικό επίπεδο, χρησιμοποιούμε δεδομένα μετεκλογικής έρευνας κοινής γνώμης και, σε αντιστοιχία με έρευνες για την αποχή σε άλλα κράτη, εστιάζουμε την ανάλυσή μας σε μεταβλητές που περιγράφουν κοινωνικο-δημογραφικά δεδομένα των ψηφοφόρων και του ενδιαφέροντός τους για την πολιτική, ως παράγοντες που επηρεάζουν τη συμμετοχή στις εκλογές. Παράλληλα, μελετάμε το προφίλ όσων απείχαν προσπαθώντας να διακρίνουμε ποιοτικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε όσους επέλεξαν την αποχή για πολιτικούς ή για προσωπικούς λόγους.

---

* Υποψήφια Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου, <ankafe@msn.com>

** Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών, <roulanezi@gmail.com>

*** Υποψήφιος Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου, <c.pierides@hotmail.com>

Οι συγγραφείς ευχαριστούν τη Β. Γεωργιάδου και τους Ηλ. Κατσούλη, Ι. Βούλγαρη και Ηλ. Νικολακόπουλο για τα εποικοδομητικά σχόλια και τις παρατηρήσεις που εμπλούτισαν το κείμενο, καθώς και τον Γ. Μαυρή για τη παραχώρηση εμπειρικών δεδομένων μετεκλογικής έρευνας. Τα πρώτα πορίσματα της μελέτης αυτής παρουσιάστηκαν στο συμπόσιο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης 'Δημοτικές και περιφερειακές εκλογές 2010. Η πρόκληση της διοικητικής μεταρρύθμισης' (Φεβρουάριος 2011). Οι συγγραφείς εκφράζουν επίσης την ευγνωμοσύνη τους προς τους συμμετέχοντες του συμποσίου οι οποίοι, με τις ερωτήσεις και τα σχόλιά τους, συνέβαλαν στη βελτίωση και ολοκλήρωση του κειμένου.

Εισαγωγή

Η εκλογική συμμετοχή και η αποχή είναι ένα σχετικά σύγχρονο ερευνητικό αντικείμενο. Η ένταση του ενδιαφέροντος για το μέγεθος της συμμετοχής σε μία εκλογική αναμέτρηση εξαρτάται εντέλει από την εκλογική συμπεριφορά των πολιτών. Η ερώτηση 'πόσοι άνθρωποι ψήφισαν στις εκλογές' ενδιαφέρει περισσότερο τους ερευνητές όταν η συμμετοχή είναι μικρότερη συγκριτικά με προηγούμενες αναμετρήσεις. Επομένως, μια σταθερή εκλογική συμμετοχή ή η αύξησή της σε κάποια αναμέτρηση συνήθως δεν προκαλούν το ενδιαφέρον. Αντίθετα, η χαμηλή συμμετοχή ή η αυξανόμενη εκλογική αποχή προκαλούν καταρχάς το δημόσιο ενδιαφέρον συμβάλλοντας έτσι στη συστηματική μελέτη του φαινομένου.[1]

Αυτό συμβαίνει κυρίως γιατί το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής στις εκλογές αντιμετωπίζεται ως έλλειμμα δημοκρατίας, ως 'ένδειξη αμφισβήτησης και απονομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος' ή ως έλλειψη εκπροσώπησης ορισμένων ομάδων από την κυρίαρχη πολιτική (Wattenberg 2002). Παράλληλα, η αυξημένη αποχή μεταφράζεται και ως παραίτηση από το βασικότερο πολιτικό δικαίωμα σε μια δημοκρατία, το δικαίωμα της ψήφου, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τόσο την αφοσίωση των πολιτών στους δημοκρατικούς θεσμούς όσο και την αναγνώριση, εκ μέρους τους, των υποχρεώσεών τους απέναντι στο δημοκρατικό καθεστώς. Η αποχή, επομένως, εκλαμβάνεται συχνά ως σημάδι 'δημοκρατικής ρήξης', ως ένδειξη πολιτικής και κοινωνικής δυσαρέσκειας (Teixeira 1992, Dalton 1999, Norris 1999).

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρούμε να εξετάσουμε την αποχή στις περιφερειακές εκλογές που διεξήχθησαν στις 7 και 14 Νοεμβρίου 2010. Η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, παρατίθεται μια συνοπτική βιβλιογραφική επισκόπηση της αποχής δίνοντας έμφαση στους παράγοντες που επηρεάζουν το μέγεθος της εκλογικής συμμετοχής. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται συγκεντρωτικά δεδομένα της αποχής στην Ελλάδα, για όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις από το 1981 έως το 2010. Παράλληλα επιχειρείται μια πρώτη διαχρονική ανάλυση της γενικής τάσης της αποχής λαμβάνοντας υπόψη τον διαφορετικό χαρακτήρα των αναμετρήσεων. Στο τρίτο μέρος, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ανάλυση της αποχής στις περιφερειακές εκλογές του 2010. Με τη χρήση ερευνών εκλογικής συμπεριφοράς επιχειρείται η κατασκευή ενός προφίλ των ψηφοφόρων οι οποίοι επιλέγουν να απέχουν, λαμβάνοντας υπόψη τη διάκριση που εντοπίζεται στη βιβλιογραφία ανάμεσα σε εκείνους που επιδιώκουν έτσι να εκφράσουν την πολιτική τους διαμαρτυρία και σε όσους απέχουν για προσωπικούς λόγους.

Βιβλιογραφική ανασκόπηση της αποχής: ο χαρακτήρας των εκλογών και οι θεωρίες της ατομοκεντρικής προσέγγισης

Αρχικά, η συμμετοχή σε εκλογικές αναμετρήσεις αξιολογείτο θετικά, ως ενάρετη άσκηση πολιτειακών δικαιωμάτων. Οι πρώτοι ερευνητές του φαινομένου (Merriam & Gosnell 1924, Boechel 1928, Tingsten 1937) θεώρησαν δεδομένο ότι η συμμετοχή είναι υψηλότερη σε οριακές εκλογικές διαδικασίες και 'όταν κυριαρχούν ζητήματα ζωτικής σημασίας' (Boechel 1928: 517). Υπ' αυτό το πρίσμα, η χαμηλή εκλογική συμμετοχή χρεωνόταν στα κόμματα και τους πολιτικούς που αδυνατούσαν να παρουσιάσουν ζητήματα ζωτικής πολιτικής σημασίας ή δεν κατόρθωναν να πολώσουν με τέτοια ζητήματα μια εκλογική αναμέτρηση της οποίας το αποτέλεσμα θα διαμόρφωνε την πορεία της δημόσιας πολιτικής (Franklin 2004: 2). Ως εκ τούτου, στο πρότερο στάδιο της έρευνας 'η χαμηλή εκλογική συμμετοχή χρεωνόταν στον χαρακτήρα των εκλογών και όχι σε όσους δεν ψήφισαν' (στο ίδιο).

Με την εμφάνιση της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής οι ερευνητές στράφηκαν στη μελέτη της ψήφου των πολιτών ανεξαρτήτως των χαρακτηριστικών της εκλογικής αναμέτρησης και στην ανάλυση των κινήτρων των ψηφοφόρων. Συνεπώς, από την εξέταση του χαρακτήρα των εκλογών για την ανίχνευση των λόγων διακύμανσης της συμμετοχής, η μελέτη της αποχής σταδιακά μεταφέρθηκε από το συλλογικό επίπεδο στο άτομο-ψηφοφόρο (Riker & Ordershook 1968). Στην περίπτωση εφαρμογής της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής στο ζήτημα της συμμετοχής ή μη σε μια εκλογική αναμέτρηση, διαπιστώθηκε ότι 'οι ψηφοφόροι μπορεί και να μην ψηφίζουν με σκοπό να ωφεληθούν από το αποτέλεσμα' (Riker & Ordershook 1968: 28) και ότι το καθήκον άσκησης του πολιτειακού δικαιώματος [civic duty] ενδέχεται να επικρατήσει έναντι της ορθολογικής επιλογής (Lewis-Beck et al. 2008: 92-94). Σύμφωνα με τη θεωρία της εκλογικής συμπεριφοράς, η ψήφος ενός μεμονωμένου εκλογέα είναι απίθανο να επηρεάσει το τελικό αποτέλεσμα των εκλογών (Downs 1957). Όποια και να είναι τα οφέλη που ένα άτομο προσδοκά ως αποτέλεσμα των πολιτικών επιλογών που θα εφαρμοστούν ή θα απορριφθούν από ένα εκλογικό αποτέλεσμα, αυτά θα προκύψουν είτε το άτομο ψηφίσει είτε όχι (Franklin 2004: 2). Όπως υποστήριξε ο Olson (1965), η συμμετοχή ή μη του μεμονωμένου ψηφοφόρου δεν αλλάζει το αποτέλεσμα, γι' αυτό το ορθολογικό άτομο συμπεριφέρεται ως 'λαθρεπιβάτης' [free-rider], με τρόπο δηλαδή ώστε να καρπούται την ωφέλεια αλλά και να αποφεύγει το κόστος που συνεπάγεται, εν προκειμένω, η συμμετοχή του στις εκλογές.

Η κυριαρχία, ωστόσο, της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής στη διερεύνηση της εκλογικής συμμετοχής αποδείχθηκε βραχύβια. Από τις αρχές της δεκαετίας

του 1970, η μελέτη του φαινομένου έπαψε να ασχολείται με τα πιθανά οφέλη που οι ψηφοφόροι, προσερχόμενοι ή μη ενώπιον της κάλπης, ενδεχομένως να προσδοκούν από ένα εκλογικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, άρχισε να αντιλαμβάνεται τη συμμετοχή σε μια εκλογική αναμέτρηση ως μια συνήθεια που οι άνθρωποι απέκτησαν ασκώντας το εκλογικό τους δικαίωμα. Έτσι, στοιχειοθετήθηκε το πρώτο 'μοντέλο'[2] παρατήρησης και ερμηνείας της εκλογικής συμμετοχής, ένα μοντέλο που βασίστηκε σε κοινωνικοοικονομικά δεδομένα τα οποία αναφέρονται στο άτομο-ψηφοφόρο και όχι στην εκλογική αναμέτρηση αυτή καθ' εαυτή. Το μοντέλο των Verba & Nie συμπληρώθηκε αργότερα από το 'μοντέλο κινητοποίησης' [mobilization model], σύμφωνα με το οποίο τα άτομα πέραν της κοινωνικής τους καταγωγής και των κοινωνικών τους χαρακτηριστικών ψηφίζουν επειδή κινητοποιούνται από κόμματα, ομάδες συμφερόντων και τους υποψήφιους (Rosenstone & Hansen 1993).

Οι ατομοκεντρικές προσεγγίσεις απέτυχαν όμως να απαντήσουν σε δύο καίρια ερωτήματα αναφορικά με την εκλογική συμμετοχή: α) τι προκαλεί τις μεταβολές –είτε θετικές (αύξηση) είτε αρνητικές (μείωση)– στα ποσοστά συμμετοχής ανά εκλογική αναμέτρηση; και β) γιατί παρατηρούνται μεταβολές στα ποσοστά συμμετοχής από χώρα σε χώρα;

Χωρίς αμφιβολία, η εκλογική συμμετοχή αντιμετωπίζεται από τους ερευνητές ως ένα φαινόμενο που σταδιακά αποκτά πολυεπίπεδη φύση, ως φαινόμενο δηλαδή που διαρκώς μεταβάλλεται καθότι μεταβάλλονται και οι προϋποθέσεις που το καθορίζουν.[3] Σε πρώτο στάδιο διερεύνησης των υποθέσεων που δεν απαντήθηκαν από τις ατομοκεντρικές θεωρίες, η προσέγγιση της εκλογικής συμμετοχής και η διακρίβωση των κυριότερων συνθηκών διακύμανσής της ανά εκλογική αναμέτρηση προκύπτει μέσα από την προσπάθεια να απαντηθούν δύο θεμελιώδη σε εκλογικές δημοκρατίες ερωτήματα, διαφορετικής μεν υφής, τα οποία όμως αλληλοσυμπληρώνονται: 1) γιατί οι άνθρωποι ψηφίζουν; και 2) πώς τα κίνητρα της εκλογικής συμπεριφοράς μεταφράζονται σε διακυμάνσεις της εκλογικής συμμετοχής;

Η προσπάθεια ορθολογικής εξήγησης της συμμετοχής σε μια εκλογική αναμέτρηση, ανάδειξης δηλαδή του προσδοκώμενου οφέλους από τη συμμετοχή, δεν φάνηκε να απαντάει ικανοποιητικά στο πρώτο αυτό ερώτημα. Έτσι, επινοήθηκε από τους ερευνητές ο όρος 'παράδοξο της εκλογικής συμμετοχής' [paradox of electoral participation], η άποψη δηλαδή ότι μερικές φορές οι άνθρωποι ψηφίζουν ακόμα κι αν είναι δύσκολο να εντοπίσουν ενδεχόμενα πολιτικά οφέλη από την ψήφο τους (Franklin 2004: 202). Για τους περισσότερους ερευνητές που υιοθετούν έναν τέτοιο 'παράδοξο ισχυρισμό', ο ψηφοφόρος γίνεται αντιληπτός ως άτομο 'αποκομμένο' από το όποιο κοινωνικό πλαίσιο που θα απέδιδε στην ψήφο

του μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Ως εκ τούτου, οι δυνητικοί ψηφοφόροι δεν εκλαμβάνονται από τους ερευνητές ως άτομα, αλλά ως μέλη κοινωνικών δικτύων διαφόρων μορφών και, πάνω απ' όλα, ως μέλη εν δυνάμει νικηφόρων εκλογικών συνασπισμών (Franklin 2004: 202). Επομένως, για κάθε μέλος ενός εν δυνάμει νικηφόρου εκλογικού συνασπισμού που πιστεύει και προσδοκά ότι ο κομματικός αυτός σχηματισμός θα επικρατήσει, η αβεβαιότητα για την αληθινή ισορροπία των πολιτικών δυνάμεων δεν αφήνει περιθώρια μη συμμετοχής στην εκλογική αναμέτρηση.

Ο συγκεκριμένος παράγοντας συμμετοχής, ήτοι η συμμετοχή σε μια εκλογική αναμέτρηση για την έκβαση του αποτελέσματος υπέρ της πολιτικής συστοιχίας στην οποία ο ψηφοφόρος αισθάνεται ότι ανήκει, γίνεται κατανοητός και σε συνδυασμό με τις διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες εκλογέων. Ένας λόγος για τον οποίο η συμμετοχή είναι χαμηλή μεταξύ ατόμων που μόλις απέκτησαν δικαίωμα ψήφου είναι ακριβώς επειδή αυτά δεν αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως μέλη τέτοιων ομάδων.

> Πολλοί από αυτούς δεν είναι ακόμα σε θέση να αποκτήσουν τις απαραίτητες κοινωνικές δικτυώσεις, ούτε έχουν περάσει αρκετά χρόνια από τότε που ενηλικιώθηκαν για να έχουν κινητοποιηθεί από εκείνους που θα επιχειρήσουν να τους εντάξουν σε τέτοια δίκτυα (Pultzer 2000).

Η έλλειψη αυτή της κοινωνικής δικτύωσης και κινητοποίησης θα οδηγήσει ορισμένους από αυτούς τους ψηφοφόρους σε μια στάση αποχής από συνήθεια.

Η μελέτη των συγκεντρωτικών εκλογικών αποτελεσμάτων μας δείχνει ότι στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες η συνολική μείωση της συμμετοχής δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα σημαντική: σε μια περίοδο είκοσι ετών, από το 1970 μέχρι το 1990, η συμμετοχή στις εκλογικές αναμετρήσεις όλων των τύπων (εθνικές, τοπικές, ή ευρωεκλογές) μειώθηκε, κατά μέσο όρο, κατά 4% (Franklin 2004: 10). Το γεγονός αυτό έκανε τους ερευνητές να ανασκευάσουν τις υποθέσεις εργασίας τους, προσβλέποντας να δώσουν απαντήσεις αναφορικά με τη σταθερότητα της εκλογικής συμμετοχής.

Η πρώτη απάντηση που δόθηκε σχετίζεται με την αναγωγή της εκλογικής συμμετοχής σε μία 'κοινωνική συνήθεια', η οποία εντοπίζεται χρονικά στην πρώιμη περίοδο άσκησης του εκλογικού δικαιώματος των πολιτών και οριοθετεί τους ψηφοφόρους που διακατέχονται από μια ενισχυμένη τάση συμμετοχής ή μη συμμετοχής σε μια εκλογική αναμέτρηση. Ήτοι, για την πλειονότητα των ανθρώπων, η 'συνήθεια της συμμετοχής' σε μια εκλογική αναμέτρηση προκύπτει στα πρώτα χρόνια της ενήλικης ζωής τους· όσοι, επομένως, ωθούνται από τις κατάλληλες κοινωνικές δικτυώσεις και βρίσκουν λόγους να ψηφίσουν στην πρώτη τους εκλο-

γική αναμέτρηση, βρίσκουν συνήθως λόγους να ψηφίσουν και στις μελλοντικές. Η συμμετοχή στις εκλογές αντιμετωπίζεται όπως και η κομματική προτίμηση, δηλαδή ως μια επιλογή που δύναται να διαθέτει ως υπόβαθρο τη συναισθηματική ταύτιση του εκλογέα με το κόμμα που ψηφίζει. Όπως η κομματική ταύτιση σχηματίζεται στα πρώιμα χρόνια της ενήλικης ζωής ενός ατόμου ή και στη διάρκεια της εφηβείας, το ίδιο και η εκλογική συμμετοχή: διαμορφώνεται στα πρώιμα στάδια της ενήλικης ζωής και, σύμφωνα με τους αναλυτές της εκλογικής συμπεριφοράς/συμμετοχής, η δημιουργία μιας σταθερής στάσης συμμετοχής στις εκλογές ή, αντιθέτως, αποχής από αυτές, διαμορφώνεται μέσα στις τρεις πρώτες εκλογικές αναμετρήσεις στις οποίες καλείται το άτομο να ψηφίσει (Butler & Stokes 1974).

Υπ' αυτό το πρίσμα, προκύπτει και το επιχείρημα των θεωρητικών περί σημαντικού επηρεασμού της συμμετοχής από τον παράγοντα της ηλικίας. Όσο, δηλαδή, μικρότερη πρόθεση συμμετοχής σε μια εκλογική αναμέτρηση διαπιστώνεται ανάμεσα σε όσους έχουν δικαίωμα ψήφου για πρώτη φορά, τόσο μεγαλύτερες ενδείξεις υπάρχουν για μελλοντική αύξηση της αποχής καθώς η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα ανεβαίνει στην κλίμακα της ηλικίας [generational effect].

Σήμερα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι 'η εκλογική συμμετοχή δεν έχει να κάνει με το πώς οι ψηφοφόροι προσεγγίζουν τις εκλογές, αλλά κυρίως με το πώς οι εκλογές γίνονται αντιληπτές από τους ψηφοφόρους' (Franklin 2004: 6). Η εκλογική συμμετοχή, δηλαδή, διαφοροποιείται από τη διαφαινόμενη σημαντικότητα που η αναμέτρηση απολαμβάνει στο εκλογικό σώμα εν τω συνόλω και όχι για εξατομικευμένους ψηφοφόρους. Από θεωρητική πλευρά, λοιπόν, η εκλογική συμμετοχή αλλάζει όταν αλλάζουν τα χαρακτηριστικά της εκλογικής αναμέτρησης[4] και όταν σημαντικές δημογραφικές μετατοπίσεις μεταβάλλουν το μέγεθος των ομάδων που δίνουν σημασία στα χαρακτηριστικά της εκλογικής αναμέτρησης και του κομματικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι οι κύριοι λόγοι μη συμμετοχής στις εκλογές τείνουν να είναι πολιτικοί και δημογραφικοί.

Από την πληθώρα, λοιπόν, των εμπειρικών μελετών που έχουν διεξαχθεί μεταπολεμικά, οι ερευνητές έχουν εντοπίσει ορισμένους βασικούς παράγοντες που αφορούν το άτομο και σχετίζονται, χωρίς ωστόσο και να ευθύνονται, με τις αυξομειώσεις στην αποχή. Πρώτος σημαντικός παράγοντας είναι η ηλικία:[5] διαπιστώνεται ότι ανάμεσα στους νέους εμφανίζεται σαφής τάση αύξησης της αποχής· δεύτερος παράγοντας είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο:[6] η άνοδός του συνήθως βοηθά στην αύξηση της συμμετοχής σε εκλογές· ο τρίτος, τέλος, παράγοντας έχει να κάνει με τον βαθμό κινητοποίησης [mobilization] των ατόμων:[7] η συμμετοχή σε συνδικάτα, οργανώσεις, εκκλησίες κ.λπ. προδικάζει τάσεις αύξησης της συμμετοχής·

Η αποχή στην Ελλάδα: διαχρονική ποσοστιαία εξέλιξη

Η Ελλάδα είναι μια χώρα που χαρακτηρίζεται από υψηλά ποσοστά εκλογικής συμμετοχής, είτε πρόκειται για βουλευτικές εκλογές είτε για εκλογές τοπικής αυτοδιοίκησης, με γενικό μέσο όρο συμμετοχής περίπου 80% (Blais 2007: 630). Ακόμη και στις ευρωεκλογές, που θεωρούνται εκλογές δεύτερης τάξης (για το ζήτημα αυτό, βλ. και το άρθρο του Στ. Σκρίνη στο ανά χείρας τεύχος), στις οποίες τα ποσοστά αποχής τείνουν να αυξάνονται σε σχέση με τις βουλευτικές ή τις περιφερειακές εκλογές (Reif & Schmitt 1980), η Ελλάδα κατέχει υψηλή θέση ως προς το ποσοστό συμμετοχής. Ανάμεσα σε άλλους παράγοντες που επηρεάζουν εν γένει την εκλογική συμμετοχή, ιδιαίτερο βάρος έχει δοθεί στη σημασία των θεσμικών αλλαγών και των ειδικών εκλογικών κανόνων που ισχύουν σε κάθε χώρα: το υποχρεωτικό ή μη της ψήφου, η επέκταση του εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες ή η μείωση του ηλικιακού ορίου στη χορήγησή του είναι ορισμένοι από τους θεσμικούς παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν το μέγεθος της συμμετοχής. Σύμφωνα με τον Topf (1995), η υποχρεωτική ψήφος στις εκλογές αποτελεί παράγοντα αύξησης της εκλογικής συμμετοχής -στοιχείο που είναι χαρακτηριστικό της χώρας μας, βάσει του εκλογικού νόμου. Μάλιστα, η μη άσκηση του δικαιώματος του εκλέγειν συνεπάγεται ποινικές κυρώσεις (άρθρα 6 & 117 του Π.Δ 96/2007 ΦΕΚ 116 Α)· ακόμη δε και αν αυτές οι κυρώσεις δεν έχουν επιβληθεί ποτέ, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι έχουν συμβάλει στην ενοχοποίηση της αποχής στη συνείδηση ορισμένων ψηφοφόρων, κυρίως κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

Διάγραμμα 1. Διαχρονικά ποσοστά αποχής

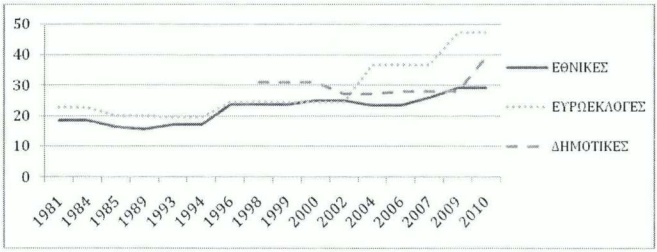

Πηγή: IDEA[8] & Υπουργείο Εσωτερικών.

Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζονται τα ποσοστά αποχής[9] σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις από το 1981 μέχρι σήμερα. Όπως είναι αναμενόμενο, οι ευρωεκλογές εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά (πρόκειται για χαρακτηριστικό των εκλογών 'δεύτερης τάξης')· στις εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση αυτό που ξεχωρίζει είναι η διαφορά των 10 περίπου μονάδων μεταξύ των ποσοστών του 1998 και εκείνων του 2010: από το 1998 μέχρι το 2006 η αποχή κυμαινόταν σε ποσοστά της τάξης του 29% περίπου ενώ στις εκλογές του 2010 το ποσοστό της εκτινάσσεται στο 39%.[10]

Είναι χαρακτηριστικό ότι η αποχή ήταν πλήρως απονομιμοποιημένη στη συνείδηση των ψηφοφόρων κατά την Γ' Ελληνική Δημοκρατία. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1, στις έρευνες πολιτικής συμπεριφοράς του ΕΚΚΕ[11] από το 1985 μέχρι το 1990, το 80% περίπου των ερωτώμενων θεωρούσε την αποχή λάθος και μόλις το 20% περίπου απέδιδε θετικούς χαρακτηρισμούς σε αυτή τη στάση, όπως 'ότι είναι ένας τρόπος αντίδρασης' ή 'είναι το καλύτερο που μπορεί να κάνει κανείς'. Δεδομένου, βέβαια, ότι κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα ήταν αρκετά πολωμένο, η αρνητική στάση απέναντι στην αποχή είναι αναμενόμενη. Επιπλέον, και η στέρηση των πολιτικών ελευθεριών κατά τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας ενδέχεται να έχει επηρεάσει την αρνητική στάση των πολιτών για την αποχή, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Και η πιο πρόσφατη, όμως, δημοσκοπική ένδειξη για τις απόψεις των ελλήνων πολιτών απέναντι στην αποχή ως πολιτική επιλογή, η οποία καταγράφηκε από μετεκλογική έρευνα κοινής γνώμης μετά τις ευρωεκλογές του 2009,[12] δείχνει τάσεις παρόμοιες με αυτές των προηγούμενων δεκαετιών. Διαπιστώνεται, δηλαδή, μια σαφής πλειοψηφική τάση αποδοκιμασίας της αποχής, καθότι σχεδόν 6 στους 10 Έλληνες –το 55% των ερωτηθέντων– διαφωνούν με την άποψη ότι η αποχή είναι ένας τρόπος για να εκφράσει κανείς πολιτικά αυτό που σκέφτεται. Ωστόσο, και το μέγεθος αυτό αποτελεί σαφή διαφοροποίηση από σχετικές γνώμες που εκφράστηκαν για το ίδιο θέμα περίπου τριάντα χρόνια νωρίτερα. Το ποσοστό των πολιτών που αντιλαμβάνονται την αποχή ως πολιτική πράξη εμφανίζεται ιδιαίτερα υψηλό: τέσσερις στους 10 (43%) ερωτηθέντες συμφωνούν με την απάντηση ότι: 'η αποχή είναι ένας τρόπος να εκφράσει κανείς πολιτικά αυτό που σκέφτεται'.

Καθώς, πάντως, έως και σήμερα η αποχή ως πολιτική στάση δεν γίνεται αποδεκτή από μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος, οι λόγοι για τους οποίους δεν ψηφίζει ο εκλογέας που απορρίπτει αυτή την επιλογή, αποδίδονται περισσότερο σε αντικειμενικές δυσκολίες που συναντά την ημέρα των εκλογών, παρά στην έκφραση δυσαρέσκειας προς τα κόμματα και τους υποψηφίους, όπως προκύπτει και από την ανάλυση των δεδομένων στη συνέχεια του κειμένου. Οι περισσότερες

έρευνες που μελετούν τη δυσαρέσκεια έναντι των κομμάτων μέχρι σήμερα χρησιμοποιούν ως σχετικούς δείκτες, μεταξύ άλλων, τη μείωση της κομματικής ταύτισης, τη μείωση των μελών των κομμάτων, τη μεγέθυνση της εκλογικής μεταβλητότητας [volatility], την τάση αύξησης της δύναμης των μικρότερων κομμάτων και, βέβαια, την αύξηση της αποχής. Όπως υποστηρίζει ο Webb (1995: 303), οι παραπάνω δείκτες δεν συνιστούν συμπεριφορά εκλογέων απέναντι στα κόμματα, αλλά είναι συνέπειες της ιδεολογικής σύγκλισης των κομμάτων και της γενικότερης πολιτικής τους απευθυγράμμισης, δηλαδή της αποστοίχισής τους από τα περιβάλλοντα εκλογέων τα οποία παραδοσιακά εξέφραζαν.

Πίνακας 1. Στάσεις απέναντι στην αποχή

	1985	1988	1989 Ιούνιος	1989 Νοέμβριος	1990
Είναι και αυτή ένας τρόπος να εκφράσει κανείς ό,τι σκέφτεται	11,2	15,1	3,2	3,4	7
Μερικές φορές η αποχή είναι το καλύτερο που μπορεί κανείς να κάνει	6,9	8,3	20	18,7	21,8
Η αποχή είναι πάντα λάθος	79,2	72,8	73,9	76,8	69,5
Δ.Α.	2,7	3,9	2,9	1,1	1,7

Πηγή: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Στις τελευταίες εκλογές τοπικής αυτοδιοίκησης του 2010, η αποχή αποτέλεσε σημαντικό ζήτημα της εκλογικής αναμέτρησης, καθώς μεγάλο ποσοστό ψηφοφόρων έμεινε τελικώς μακριά από την κάλπη, παρά μάλιστα την προσπάθεια των κομμάτων να πολώσουν το πολιτικό σκηνικό και να κινητοποιήσουν τους ψηφοφόρους με διλήμματα είτε περί Μνημονίου είτε περί πρόωρων εθνικών εκλογών. Στον πρώτο γύρο, η αποχή έφτασε το 38,97% στις δημοτικές αναμετρήσεις και το 39,01% στις περιφερειακές, ενώ στον δεύτερο γύρο τα ποσοστά εκτοξεύτηκαν στο 50% περίπου (ποσοστό αναμενόμενο και λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι ετεροδημότες να ταξιδέψουν στην εκλογική τους περιφέρεια δύο φορές μέσα σε μία εβδομάδα). Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον στα ποσοστά αποχής των δημοτικών και περιφερειακών εκλογών είναι ότι δεν ακολουθούν την τάση που είχε δημιουργηθεί στις προηγούμενες τοπικές εκλογές στην Ελλάδα, δηλαδή οι νομαρχιακές εκλογές να παρουσιάζουν χαρακτηριστικά βουλευτικών εκλογών ενώ οι δημοτικές να προσιδιάζουν περισσότερο σε εκλογές δεύτερης τάξης (Μαυρής 2006: 131-132).[13]

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται τα ποσοστά αποχής στις περιφερειακές εκλογές του 2010 και αντιπαρατίθενται με τα ποσοστά αποχής στις νομαρχιακές εκλογές του 1998, του 2002 και του 2006. Τα ποσοστά αποχής για το 2010 προέρχονται από τα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα, που είναι αναρτημένα στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Εσωτερικών.[14] Για να είναι εφικτή η σύγκρισή τους με εκείνα προηγούμενων εκλογικών αναμετρήσεων για την τοπική αυτοδιοίκηση ήταν απαραίτητο να ληφθούν υπόψη οι αλλαγές που επέφερε το σχέδιο Καλλικράτης στην κατανομή των νομών ανά περιφέρεια·[15] ομαδοποιήθηκαν συνεπώς οι νομαρχίες στις εκλογικές αναμετρήσεις 1998-2006 με βάση τη σύσταση των περιφερειών στις εκλογές του 2010. Στη συνέχεια, υπολογίσθηκε το ποσοστό αποχής σε κάθε νομό που συναπαρτίζει σήμερα μια περιφέρεια και έπειτα υπολογίσθηκε ο μέσος όρος της αποχής σε επίπεδο περιφέρειας, έτσι ώστε να είναι συγκρίσιμο το μέγεθος με την αποχή στις περιφερειακές εκλογές του 2010. Για τις εκλογές του 1998 και του 2002 το ΥΠΕΣ δεν δίνει τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα σε ποσοστά αλλά σε απόλυτους αριθμούς –σε αυτές τις περιπτώσεις υπολογίσθηκε το ποσοστό συμμετοχής με βάση τον αριθμό των εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους και τον αριθμό των ψηφισάντων.

Αυτό που επιχειρήθηκε με τη σύγκριση των ποσοστών αποχής από τις περιφερειακές/νομαρχιακές εκλογές διαχρονικά ήταν η διερεύνηση του κατά πόσον υπάρχει αυξητική τάση της αποχής και κατά πόσον τα ποσοστά της διαφοροποιούνται βάσει του τόπου κατοικίας των απεχόντων (αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές). Όπως αποτυπώνεται στον Πίνακα 2, τα ποσοστά αποχής στις εκλογικές αναμετρήσεις από το 1998 μέχρι το 2006 δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις, αν και η γενικότερη τάση δείχνει να είναι αυξητική. Επίσης, αυξημένα είναι τα ποσοστά αποχής στις τελευταίες περιφερειακές εκλογές στις οποίες ο βαθμός αστικότητας ανά περιφέρεια αναδεικνύεται σε διαφοροποιητικό παράγοντα του μεγέθους της αποχής. Στις Περιφέρειες Αττικής (Αθήνα), Κεντρικής Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη) και Δυτικής Ελλάδας (Πάτρα), όπου υπάρχουν τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας, τα ποσοστά αποχής είναι αρκετά αυξημένα και η διαφορά τους από τις εκλογές του 2006 ξεπερνά τις δέκα μονάδες. Όπως παρουσιάζεται και στη συνέχεια του κειμένου, η συσχέτιση της αποχής με τον βαθμό αστικότητας είναι αρκετά σημαντική. Ωστόσο, η έλλειψη συστηματικών μετρήσεων και μετεκλογικών ερευνών καθιστά αδύνατη την τεκμηρίωση της συγκεκριμένης τάσης και τη συσχέτισή της με άλλες μεταβλητές όπως η οικονομική κρίση, η ανεργία ή το κοινωνικό κεφάλαιο (Κωνσταντινίδης 2010: 9-11).

Πίνακας 2. Συγκριτικά ποσοστά αποχής σε νομαρχιακές/περιφερειακές εκλογές, 1998-2010

	2010	2006	2002	1998	Διαφορά 2010-2006
Αττική	43,60	30,77	26,78	27,44	12,83
Κεντρική Μακεδονία	34,91	24,2	21,18	23,28	10,71
Αν. Μακεδονία & Θράκη	38,42	30,98	31,53	30,77	7,44
Δυτική Μακεδονία	40,97	33,92	34,65	30,18	7,05
Δυτική Ελλάδα	37,17	25,8	27,49	31,80	11,37
Ήπειρος	36,51	30,06	31,93	44,36	6,45
Θεσσαλία	32,87	29,85	24,01	29,85	3,02
Στερεά Ελλάδα	33,19	24,62	26,26	28,17	8,57
Πελοπόννησος	42,52	37,36	34,54	26,64	5,16
Ιόνια Νησιά	47,45	42,49	41,00	34,58	4,96
Βόρειο Αιγαίο	52,70	43,71	44,79	33,88	8,99
Νότιο Αιγαίο	38,79	30,67	31,46	24,38	8,12
Κρήτη	30,74	25,43	22,45	27,93	5,31

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών.

Η μελέτη της αποχής στις περιφερειακές εκλογές του 2010. Μετρήσεις και τα μεθοδολογικά προβλήματα της έρευνας

Ένα από τα κυρίαρχα ζητήματα στη μελέτη της αποχής είναι ο τρόπος μέτρησής της. Τα σχετικά μεθοδολογικά ζητήματα προκύπτουν κυρίως όταν οι ερευνητές επιχειρούν να μελετήσουν την αποχή συγκριτικά, σε διαφορετικά πολιτικά συστήματα όπου παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στους εκλογικούς νόμους και στην υποχρεωτικότητα της ψήφου. Για παράδειγμα, σε ορισμένες χώρες οι ψηφοφόροι εγγράφονται στους εκλογικούς καταλόγους αμέσως μόλις ενηλικιωθούν ενώ, σε άλλες, ζητείται από τους πολίτες να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους πριν από κάθε εκλογική αναμέτρηση. Ο πλέον διαδεδομένος τρόπος μέτρησης -ο οποίος υιοθετείται από τους περισσότερους ερευνητές- υπολογίζει την αποχή ως το αποτέλεσμα της διαφοράς ανάμεσα σε όσους είναι εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους ή έχουν δηλώσει πως θα συμμετάσχουν στις εκλογές και σε εκείνους που πράγματι ψήφισαν. Για παράδειγμα, το IDEA [Institute

for Democracy and Elections Assistance], το κυριότερο ίδρυμα μελέτης της αποχής, χρησιμοποιεί δύο δείκτες για τη μέτρηση της εκλογικής συμμετοχής: έναν που προκύπτει από τη διαφορά του αριθμού των ατόμων που έχουν δικαίωμα ψήφου και όσων μετείχαν στις εκλογές [Voting Age Population, VAP] και έναν δεύτερο που είναι το αποτέλεσμα της διαφοράς των εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους και εκείνων που άσκησαν το εκλογικό τους δικαίωμα [Number of registered voters, REG]. Πάντως, το πιο συνηθισμένο πρόβλημα που παρατηρείται έχει να κάνει με την εγκυρότητα των εκλογικών καταλόγων και την ενημέρωσή τους με νεότερα στοιχεία, ζήτημα που αφορά και την ελληνική περίπτωση.

Εκτός από τα μεθοδολογικά προβλήματα μέτρησης της αποχής που προκύπτουν στα συγκεντρωτικά δεδομένα, ακόμα δυσκολότερο είναι να μετρηθεί το ποσοστό της αποχής στις έρευνες εκλογικής συμπεριφοράς. Οι έρευνες αυτές τείνουν να παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά αποχής σε σχέση με τα πραγματικά δεδομένα. Οι αναλυτές της εκλογικής συμπεριφοράς αποδίδουν αυτή την ανακολουθία στην τάση των ερωτώμενων να απαντούν αυτό το οποίο είναι κοινωνικά αποδεκτό, να αναφέρουν δηλαδή πως θα ψηφίσουν στις εκλογές ακόμη κι αν έχουν αποφασίσει να απέχουν (Aarts 2002, Andolina, Keeter, Zukin & Jenkins 2003, Blais, Gidengil, Nevitte & Nadeau 2004, Brockington & Karp 2002, Corbett 1991, Lutz 2003, Lyons & Scheb 1999). Μεθοδολογικές προσπάθειες μείωσης του ποσοστού των ερωτώμενων που απαντούν ψευδώς, μέσω της προσπάθειας εξομάλυνσης της έννοιας της κοινωνικής αποδοχής, δεν έχουν επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα (Abelson et al. 1992, Presser 1990).

Στην έρευνά μας χρησιμοποιούμε δεδομένα εκλογικής συμπεριφοράς από τη μετεκλογική έρευνα που διεξήγαγε η εταιρεία ερευνών Public Issue τον Δεκέμβριο 2010. Συγκρινόμενες με τις προεκλογικές, οι μετεκλογικές έρευνες για τη μελέτη της αποχής δίνουν συνήθως ένα αποτέλεσμα που βρίσκεται πιο κοντά στο πραγματικό ποσοστό της αποχής, ακριβώς επειδή μελετούν ένα φαινόμενο το οποίο έχει ήδη πραγματοποιηθεί εξομαλύνοντας τη πιθανότητα ένας ψηφοφόρος να δηλώσει ότι θα συμμετάσχει στις εκλογές και τελικά να μην το έχει πράξει. Και αυτές οι έρευνες, ωστόσο, αποτυγχάνουν να προσεγγίζουν το πραγματικό ποσοστό της αποχής. Όπως λοιπόν και στις περισσότερες έρευνες εκλογικής συμπεριφοράς, στην έρευνα που χρησιμοποιούμε το ποσοστό συμμετοχής στις εκλογές εμφανίζεται χαμηλότερο σε σχέση με τα πραγματικά δεδομένα των τελευταίων δημοτικών και περιφερειακών εκλογών.

Το προεκλογικό κλίμα των περιφερειακών εκλογών του 2010.

Οι περιφερειακές εκλογές του 2010 είναι οι πρώτες εκλογές που διεξήχθησαν μετά την καταφυγή της χώρας στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την εφαρμογή των πρώτων μέτρων λιτότητας που όριζε η υπογραφή του Μνημονίου. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης προσπάθησαν να πολώσουν την προεκλογική εκστρατεία με την αναγωγή του Μνημονίου σε κυρίαρχο διακύβευμα των εκλογών. Ο Α. Σαμαράς, αρχηγός του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης, για να συσπειρώσει τους ψηφοφόρους της Νέας Δημοκρατίας αναφερόταν στην ανάγκη, όπως έλεγε, 'αλλαγής πορείας', χρησιμοποιώντας το σύνθημα 'Υπάρχει άλλος δρόμος. Αλλάξτε πορεία'· ο δε πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, συνέδεσε στην αρχή της προεκλογικής εκστρατείας το αποτέλεσμα των επικείμενων εκλογών με την πιθανότητα διεξαγωγής βουλευτικών εκλογών, σε περίπτωση που το κόμμα του ηττάτο στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές. Οι δηλώσεις αυτές των αρχηγών των δύο μεγάλων κομμάτων είχαν ως αποτέλεσμα η προεκλογική εκστρατεία να επικεντρωθεί σε δύο ζητήματα: στην αποδοχή ή όχι του Μνημονίου και στη διεξαγωγή ή όχι πρόωρων βουλευτικών εκλογών, ενώ το θέμα της διοικητικής μεταρρύθμισης -ο 'Καλλικράτης'- παρότι αφορούσε σαφώς τους υποψήφιους περιφερειάρχες και δημάρχους, δεν αναφέρθηκε ιδιαίτερα. Όσον αφορά τα δύο μικρότερα κόμματα της Αριστεράς, αυτά προέβαλαν το ζήτημα της οικονομίας και τις συνέπειες από την υπογραφή του Μνημονίου. Τέλος, ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός εστίασε, κυρίως στην Αθήνα, στο μεταναστευτικό ζήτημα, αν και δεν έλειψαν οι αναφορές στο Μνημόνιο καθώς αμφιταλαντευόταν μεταξύ της πολιτικά δημοφιλούς στάσης της απόρριψης των συνεπειών του και της δικαιολόγησης της απόφασής του να ψηφίσει στη Βουλή υπέρ της υπογραφής του.

Από δε τα αποτελέσματα των εκλογών, δύο ήταν τα σημαντικότερα ζητήματα που αναδείχθηκαν: τα υψηλά ποσοστά αποχής και τα σημαντικά ποσοστά της Χρυσής Αυγής στον Δήμο Αθηναίων.

Παράγοντες επηρεασμού της συμμετοχής στις εκλογές.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στην εισαγωγή του κειμένου, τόσο οι δημογραφικοί παράγοντες όσο και οι παράγοντες που σχετίζονται με τις στάσεις και τις αντιλήψεις των ψηφοφόρων -όπως το ενδιαφέρον τους για τη πολιτική ή η δυσαρέσκειά τους από το πολιτικό σύστημα-, επηρεάζουν τη συμμετοχή στις εκλογές. Σε όσα ακολουθούν διατυπώνουμε την υπόθεση εργασίας πως, εκτός από τα δημογραφικά δεδομένα και το αίσθημα πολιτικής και κομματικής δυσθυμίας, καθοριστικούς παράγοντες για τη εκδήλωση μιας στάσης αποχής από τις εκλογές αποτε-

λούν και ο βαθμός ενδιαφέροντος για τη πολιτική και, κυρίως, η έλλειψη ταύτισης με κάποιον ιδεολογικό χώρο.

Παλαιότερες μελέτες αναφορικά με τον βαθμό πόλωσης του ελληνικού κομματικού συστήματος έχουν δείξει πως, ήδη από τη δεκαετία του 1990, αυτό παρουσιάζεται ιδεολογικά λιγότερο πολωμένο σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες. Ο περιορισμός της πόλωσης ενός κομματικού συστήματος σχετίζεται με τη γενικότερη πτώση του ενδιαφέροντος των ψηφοφόρων για τη πολιτική (Almond & Verba 1968, Klingemann & Fuchs 1995, Βούλγαρης 2008). Το Διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζει διαχρονικά αποτελέσματα του διαβαθμισμένου ενδιαφέροντος των ψηφοφόρων για τη πολιτική στην Ελλάδα. Όπως φαίνεται,[16] το ενδιαφέρον για τη πολιτική μειώνεται σημαντικά με τη πάροδο του χρόνου: τα υψηλά ποσοστά της δεκαετίας του 1980, που ήταν της τάξης σχεδόν του 60%, άρχισαν να μειώνονται από το 1990 και έπειτα, αγγίζοντας σχεδόν το 31% το 2009, φθάνοντας δηλαδή σχεδόν στο μισό σε σχέση με 20 έτη νωρίτερα. Ιδιαίτερη σημασία έχει πως η μείωση στον ικανοποιητικό, πολύ και αρκετά μεγάλο βαθμό ενδιαφέροντος ενσωματώνεται στην κατηγορία που αναφέρει πως δεν ενδιαφέρεται καθόλου για τη πολιτική. Από το 1985 έως το 2009, το ποσοστό των ερωτώμενων που δηλώνουν πως δεν ενδιαφέρονται καθόλου για τη πολιτική αυξάνεται κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες, σε αντίθεση με όσους δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται λίγο, το ποσοστό των οποίων αυξάνεται κατά 11 ποσοστιαίες μονάδες.

Διάγραμμα 2. Ενδιαφέρον για την πολιτική

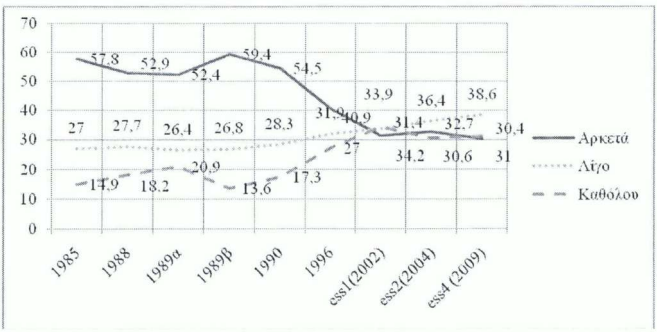

Πηγή: ΕΚΚΕ

Η εικόνα που προκύπτει από το Διάγραμμα 2 συμπληρώνεται από την τάση που παρατηρείται στο εκλογικό σώμα να μην τοποθετείται σε κανένα σημείο του ιδεολογικού άξονα. Παρότι στη δεκαετία του 1980 η πλειοψηφία των ερωτώμενων στις έρευνες εκλογικής συμπεριφοράς εξέφραζε την ιδεολογική της τοποθέτηση, τα τελευταία έτη, όπως φάνηκε και στις έρευνες για τις περιφερειακές εκλογές του 2010, σημαντικό μέρος των ερωτώμενων (14,3%), με αυθόρμητη απάντηση, δηλώνει πως η Αριστερά ή η Δεξιά δεν σημαίνουν τίποτα και δεν αυτοτοποθετείται στον ιδεολογικό άξονα.[17]

Από τον Πίνακα 3 προκύπτει πως περίπου τρεις στους δέκα ερωτώμενους που δήλωσαν ότι δεν ψήφισαν στις εκλογές απάντησαν, επίσης, πως 'όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα'. Όπως συνάγεται από τα στοιχεία μας, όσοι αρνούνται την ιδεολογική αυτοτοποθέτησή τους αποτελούν την κατηγορία που συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά αποχής (30,6%). Τόσο στον συγκεκριμένο Πίνακα όσο και στη συνέχεια του κειμένου, η αποχή μετριέται από την απάντηση των ερωτώμενων στην ερώτηση εάν ψήφισαν ή όχι στις περιφερειακές εκλογές του Νοεμβρίου 2010.

Όσοι αυτοτοποθετούνται στα άκρα του ιδεολογικού άξονα δεν παρουσιάζονται να μετέχουν στις εκλογές περισσότερο από κάθε άλλη κατηγορία: και τα δύο άκρα έχουν ποσοστό περίπου (20%). Αντίθετα, όσοι αυτοτοποθετούνται στο Κέντρο και κυρίως στην Κεντροαριστερά και στην Κεντροδεξιά παρουσιάζονται να μετέχουν στις εκλογές σε μεγαλύτερο ποσοστό.

Πίνακας 3. Αυτοτοποθέτηση στον άξονα Α-Δ και συμμετοχή στις εκλογές

	Συμμετοχή στις εκλογές (%)	
Ιδεολογία	**Ναι**	**Όχι**
Αριστερά	80,23	19,77
Κεντροαριστερά	86,30	13,70
Κέντρο	82,02	17,98
Κεντροδεξιά	88,70	11,30
Δεξιά	79,82	20,18
Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	69,40	30,60

Πηγή: Public Issue, Δεκέμβριος 2010.

Εάν, λοιπόν, ένα σημαντικό ποσοστό του εκλογικού σώματος παρουσιάζεται να μην τοποθετείται ιδεολογικά και να δηλώνει πως η διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς δεν έχει καμία σημασία, ποια είναι τα ποσοστά ενδιαφέροντος για τη πο-

λιτική στη συγκεκριμένη κατηγορία; Έρευνες εκλογικής συμπεριφοράς δείχνουν πως στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες το ενδιαφέρον για τη πολιτική παρουσιάζει φθίνουσα πορεία. Το ίδιο ισχύει και για την ελληνική περίπτωση, όπως προαναφέρθηκε. Στις περιφερειακές εκλογές του 2010, περίπου το 24% των ερωτώμενων δηλώνει πως ενδιαφέρεται αρκετά για τη πολιτική ενώ, στο αντίθετο άκρο, το 32% σχεδόν των ερωτώμενων δηλώνει πως η πολιτική δεν τους ενδιαφέρει καθόλου. Η ανάλυση των δεδομένων ενδιαφέροντος για τη πολιτική, σε συνδυασμό με τη συμμετοχή στις εκλογές, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η πλειοψηφία των ερωτώμενων που δήλωσε ότι η πολιτική δεν τους ενδιαφέρει καθόλου, δεν συμμετείχε στις εκλογές (28,91%)· αντιθέτως, μεταξύ εκείνων που δήλωσαν ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει αρκετά, το ποσοστό αποχής κυμαίνεται στο 12,5%. Από τα στοιχεία τόσο του Πίνακα 3 όσο και του Πίνακα 4, που ακολουθεί, παρατηρείται πως η ιδεολογία και το ενδιαφέρον για τη πολιτική, δύο σημαντικές μεταβλητές προσδιορισμού της εκλογικής συμπεριφοράς, επιδρούν στη συμμετοχή ή μη στις περιφερειακές εκλογές του 2010. Οι ερωτώμενοι που δεν τοποθετούνται στον ιδεολογικό άξονα και, συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε πως η ταυτότητα του αριστερού ή δεξιού δεν καθορίζει την πολιτική τους συμπεριφορά, ταυτίζονται με τη κατηγορία των ερωτώμενων που δηλώνουν πως δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική. Η πλειοψηφία των ερωτώμενων που μπορεί να χαρακτηριστεί απολιτική, αυτοτοποθετείται στην κατηγορία 'όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα' και, παράλληλα, δηλώνει πως δεν ενδιαφέρεται καθόλου ή ενδιαφέρεται λίγο για τη πολιτική σε ποσοστό σχεδόν 74%, όπως προκύπτει από τη διασταύρωση των δύο μεταβλητών. Εάν εξετάσουμε το ενδιαφέρον για τη πολιτική της κατηγορίας αυτής σε σύγκριση με όσους αυτοτοποθετούνται στην Αριστερά ή τη Δεξιά, παρατηρούμε πως οι τελευταίοι συγκεντρώνουν τα υψηλότερα ποσοστά έλλειψης ενδιαφέροντος για τη πολιτική: δηλώνει πως δεν ενδιαφέρεται για τη πολιτική το 19% όσων τοποθετούνται στην Αριστερά, το 29% όσων τοποθετούνται στο Κέντρο και το 48% όσων τοποθετούνται στη Δεξιά. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στην παρούσα ανάλυση είναι το κατά πόσο οι ερωτώμενοι που επιλέγουν να μην αυτοτοποθετηθούν στον ιδεολογικό άξονα συμμετείχαν ή όχι στην εκλογική αναμέτρηση.

Μπορούμε συνεπώς να συμπεράνουμε πως οι δύο αυτές κατηγορίες, όσοι εκδηλώνουν χαμηλό ενδιαφέρον για την πολιτική και όσοι αρνούνται να αυτοτοποθετηθούν στον ιδεολογικό άξονα, αποτελούν τον κυρίαρχο πυρήνα των πολιτών που αποφάσισαν να απέχουν από τις εκλογές.

Πίνακας 4. Ενδιαφέρον για τη πολιτική και συμμετοχή στις εκλογές

	Συμμετοχή στις εκλογές (%)	
Ενδιαφέρον για τη πολιτική	**Ναι**	**Όχι**
Πολύ	87,5	12,50
Αρκετά	84,03	15,97
Λίγο	84,70	15,30
Καθόλου	73,19	26,81

Πηγή: Public Issue, Δεκέμβριος 2010.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στην εισαγωγή του κειμένου, μία δεύτερη σημαντική ομάδα μεταβλητών που επηρεάζουν τη συμμετοχή ή την αποχή από τις εκλογές είναι τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ψηφοφόρων.

Στη ανάλυσή μας εμπερικλείονται τέσσερα δημογραφικά δεδομένα: η ηλικία, το φύλο, ο βαθμός αστικότητας και το μορφωτικό επίπεδο του ερωτώμενου. Υποθέτουμε πως όσο μεγαλύτερος ηλικιακά είναι ο ερωτώμενος τόσο πιθανότερο είναι να μετάσχει στις εκλογές, ακολουθώντας το παράδειγμα του κύκλου της ζωής που επισημαίνει ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία πολίτες τείνουν περισσότερο να ενημερώνονται και να ενδιαφέρονται για τη πολιτική καθώς και να μετέχουν σε πολιτικές διαδικασίες σε σχέση με τους νεότερους. Σε ό,τι αφορά το φύλο, αναμένουμε πως αυτό δεν θα αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα συμμετοχής ή μη στις εκλογές. Όπως συνάγεται από έρευνες εκλογικής συμπεριφοράς των τελευταίων ετών στην Ελλάδα, το φύλο δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στην επιλογή πολιτικού κόμματος. Με τη σταδιακή αύξηση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών τις τελευταίες δεκαετίες, η οποία συνεπάγεται και αύξηση του γυναικείου πληθυσμού στον επαγγελματικό χώρο αλλά και στον πολιτικό στίβο, έχουν μειωθεί αισθητά οι διαφορές που χαρακτήριζαν την εμπλοκή ανδρών και γυναικών στην πολιτική διαδικασία (Παντελίδου-Μαλούτα 1993: 90-94).[18] Τέλος, αναμένουμε πως όσο υψηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο του ερωτώμενου τόσο πιο πιθανό είναι να ψηφίσει στις εκλογές. Αναλύσεις εκλογικής συμπεριφοράς έχουν δείξει πως το μορφωτικό επίπεδο συσχετίζεται με το ενδιαφέρον για την πολιτική και, κατ' επέκταση, με τη συμμετοχή στις εκλογές όσο και με την πολιτική ενημέρωση. Όσο πιο υψηλό είναι το μορφωτικό επίπεδο του ερωτώμενου τόσο πιο πιθανό είναι να ψηφίσει στις εκλογές, να ενδιαφέρεται και να ενημερώνεται για τη πολιτική από τα μέσα ενημέρωσης -εφημερίδες, ραδιόφωνο, τηλεόραση.

Τέλος, ως προς τον βαθμό αστικότητας, αυτός αναμένουμε πως θα αποτελέσει σημαντικό παράγοντα συμμετοχής ή μη στις εκλογές. Πιο αναλυτικά, αναμένου-

με πως οι κάτοικοι των αστικών περιοχών θα απέχουν περισσότερο. Οι αυτοδιοικητικές εκλογές αφορούν την εκλογή τοπικών αρχόντων και την επίλυση τοπικών προβλημάτων. Επιπλέον, στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, η επαφή με τους υποψηφίους είναι πολύ ευκολότερη αν συνυπολογίσει κανείς το γεγονός ότι στην περιφέρεια σχεδόν κάθε οικογένεια είχε και έναν υποψήφιο στις αυτοδιοικητικές εκλογές. Επομένως, η επαφή με τους υποψηφίους είναι σχεδόν άμεση, σε αντίθεση με τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου οι αυτοδιοικητικές εκλογές είναι περισσότερο απρόσωπες και, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, έχουν χαρακτηριστικά βουλευτικών εκλογών (Μαυρής 2006: 132-133).Μια πρώτη ανάλυση των δημογραφικών δεδομένων σε συνάρτηση με τη συμμετοχή ή μη στις εκλογές (βλ. Πίνακα 5) οδηγεί στο συμπέρασμα πως η κυρίαρχη ομάδα δυνητικών ψηφοφόρων που δεν μετείχαν στις εκλογές είναι απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης, κάτοικοι αστικών κέντρων, ανήκουν στη πλέον παραγωγική ηλικία των 18-34 ετών και είναι, κατά κύριο λόγο, γυναίκες.

Πίνακας 5. Δημογραφικά δεδομένα και αποχή από τις εκλογές

	Ναι (%)	Όχι (%)
Επίπεδο εκπαίδευσης		
Ανώτερη	82,04	17,96
Μέση	79,80	**20,20**
Κατώτερη	85,80	14,20
Βαθμός αστικότητας		
Αστικά	77,21	**22,79**
Ημιαστικά	91,03	8,97
Αγροτικά	87,50	12,50
Ηλικία		
18-24	74,42	**25,58**
25-34	73,83	**26,17**
35-44	79,02	20,98
45-54	83,18	16,82
55-64	85,49	14,51
65+	84,80	15,20
Φύλο		
Άνδρες	50,61	44,02
Γυναίκες	49,39	**55,98**

Πηγή: Public Issue, Δεκέμβριος 2010.

Για να μελετήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τα προαναφερθέντα συμπεράσματα συσχετίσαμε τις δημογραφικές μεταβλητές και τις δύο μεταβλητές πολιτικής συμπεριφοράς με τη συμμετοχή στις εκλογές. Τα αποτελέσματα των συσχετίσεων παρουσιάζονται στον Πίνακα 6.

Πίνακας 6. Βαθμός συσχέτισης δημογραφικών δεδομένων και αποχής από τις εκλογές

	Συμμετοχή στις εκλογές
Ηλικία	
18-24	-0.0393
25-34	0.0935*
35-44	-0.0358
45-54	0.0217
55-64	0.0490
65+	0.0417
Επίπεδο Εκπαίδευσης	
Ανώτερη	0.0080
Μέση	0.0500
Κατώτερη	-0.0456
Βαθμός αστικότητας	
Αστικά	-0.1457***
Ημιαστικά	0.1003 *
Αγροτικά	0.0837*
Ενδιαφέρον για τη πολιτική	
Καθόλου- Πολύ	0.1063***
Ιδεολογία	
Στην Αριστερά	0.0415
Στο Κέντρο	0.0051
Στη Δεξιά	0.0417
Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	-0.1263***
Φύλο	-0.0511

Πηγή: Public Issue, 12. 2010.***Βαθμός συσχέτισης 0,001. *Βαθμός συσχέτισης 0,05.

Τα αποτελέσματα των συσχετίσεων επιβεβαιώνουν εν μέρει τα πρώτα συμπεράσματα που προέκυψαν από την απλή παράθεση των μεταβλητών. Εάν λάβουμε υπόψη το σύνολο των μεταβλητών, δημιουργείται ένα προφίλ των ψηφοφόρων που επέλεξαν να μην συμμετάσχουν στην εκλογική αναμέτρηση. Από τον Πίνακα 6 προκύπτει πως οι συντελεστές έχουν τα πρόσημα που αναμέναμε: θετικό πρόσημο για τις μεταβλητές που περιγράφουν την ηλικία και το ενδιαφέρον για τη πολιτική -όσο αυξάνεται η ηλικία του ερωτώμενου τόσο περισσότερο συμμετέχει στις εκλογές· επιπλέον, όσο περισσότερο ενδιαφέρεται ο ερωτώμενος για τη πολιτική τόσο περισσότερο συμμετέχει στην εκλογική αναμέτρηση. Αρνητικό πρόσημο εμφανίζεται για τις μεταβλητές που περιγράφουν την ιδεολογία, τον βαθμό αστικότητας και το επίπεδο εκπαίδευσης -όταν ο ερωτώμενος δεν τοποθετείται ιδεολογικά, μετέχει λιγότερο στις εκλογές, ενώ όσο περισσότερο συμμετέχει τόσο πιο αριστερά αυτοτοποθετείται στον ιδεολογικο-πολιτικό άξονα· επίσης, όσο πιο αστικό είναι το περιβάλλον που κατοικεί τόσο πιο πιθανό είναι να απέχει από τις εκλογές και αντίστροφα, τόσο πιο πιθανό να συμμετέχει εάν κατοικεί σε αγροτικό περιβάλλον.

Πιο συγκεκριμένα, από την ανάλυση των συσχετίσεων προκύπτει πως δεν είναι όλες οι μεταβλητές στατιστικά σημαντικές. Από το σύνολο των μεταβλητών, στατιστικά σημαντικές εμφανίζονται εκείνες της αστικότητας, του ενδιαφέροντος για την πολιτική και της άρνησης ιδεολογικής τοποθέτησης. Παράλληλα, όπως αναμέναμε, το φύλο και το επίπεδο εκπαίδευσης προκύπτει ότι δεν είναι καθοριστικοί παράγοντες της συμμετοχής στις εκλογές.

Ανάλογα με ερευνητικά ευρήματα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μπορούμε να συμπεράνουμε και για την περίπτωση της Ελλάδας ότι η συμμετοχή στις εκλογές δείχνει να ακολουθεί τον κύκλο ζωής: όσο μεγαλύτερος είναι ηλικιακά ο ψηφοφόρος, τόσο πιο πιθανό είναι το ενδεχόμενο να ψηφίσει στις εκλογές. Επιπλέον, στην ελληνική περίπτωση, οι παραγωγικές ηλικίες 18-34 ετών είναι εκείνες που απέχουν από τις εκλογές περισσότερο από κάθε άλλη ομάδα. Οι δύο όμως πιο σημαντικοί παράγοντες επηρεασμού της συμμετοχής φαίνεται πώς είναι ο βαθμός αστικότητας και ο βαθμός ενδιαφέροντος για τη πολιτική. Αναλυτικότερα, οι κάτοικοι των αστικών περιοχών επέλεξαν να μην συμμετάσχουν στην εκλογική αναμέτρηση, σε αντίθεση με τους κατοίκους των ημιαστικών και των αγροτικών περιοχών, των οποίων ο χαμηλός βαθμός αστικότητας παρουσιάζεται να έχει επιδράσει θετικά στη συμμετοχή τους. Θετικά ως προς τη συμμετοχή φαίνεται να έχει επηρεάσει και το ενδιαφέρον των ψηφοφόρων για την πολιτική, καθώς όσοι δηλώνουν πώς η πολιτική τους ενδιαφέρει αρκετά και πολύ εμφανίζουν υψηλή εκλογική συμμετοχή,[19] σε αντίθεση με όσους δηλώνουν πως δεν ενδιαφέρονται

για τη πολιτική, ένα σημαντικό ποσοστό από τους οποίους επιλέγει να μην ψηφίσει στις εκλογές.

Οι λόγοι της αποχής.

Πέρα από την ανάλυση ως προς τα χαρακτηριστικά των ψηφοφόρων που τελικά επιλέγουν να μην συμμετάσχουν στην εκλογική αναμέτρηση είναι σημαντικό να εξετασθούν και οι λόγοι για τους οποίους ένα μέρος των ερωτώμενων αποφασίζει να απέχει. Το ερώτημα αυτό είναι πιο σημαντικό για τις περιφερειακές εκλογές του 2010 καθώς μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων εμφανίζεται απογοητευμένο από το κομματικό σύστημα και την πολιτική και αναφέρεται στην αποχή ως πολιτική πράξη που εκφράζει αυτή ακριβώς τη δυσαρέσκειά τους. Σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς της θεωρίας της ορθολογικής συμπεριφοράς, στην περίπτωση των περιφερειακών εκλογών του 2010 στην Ελλάδα παρατηρείται μια τάση νομιμοποίησης της αποχής ως πράξης με την οποία εκφράζεται η δυσαρέσκεια των πολιτών για την πολιτική, η πολιτική τους διαμαρτυρία ή και αδιαφορία καθώς και το αίσθημα ελλείμματος εκπροσώπησης που τους διακατέχει.

Στην μετεκλογική έρευνα της εταιρείας Public Issue ζητήθηκε από τους ερωτώμενους που δήλωσαν ότι δεν ψήφισαν να αναφέρουν τους λόγους για τους οποίους δεν συμμετείχαν στις περιφερειακές εκλογές του Νοεμβρίου 2010. Οι απαντήσεις κωδικοποιήθηκαν αναφορικά με τις δύο προαναφερθείσες θεωρητικές προσεγγίσεις, την ορθολογική συμπεριφορά και την αντίληψη της αποχής ως πολιτικής έκφρασης.

Στον Πίνακα 7 παρουσιάζονται οι απαντήσεις που εμπίπτουν σε κάθε μία κατηγορία (πολιτικοί λόγοι-προσωπικοί λόγοι) και τα πρώτα αποτελέσματα ως προς τους λόγους της αποχής.

Πίνακας 7. Αιτίες αποχής από τις εκλογές

	Ποσοστό
Πολιτικοί λόγοι: δυσαρέσκεια για την πολιτική, διαμαρτυρία, έλλειψη εκπροσώπησης, αδιαφορία για την πολιτική	60,67
Προσωπικοί λόγοι: κόστος μετακίνησης, θέματα υγείας, εργασία, μεγάλη ηλικία	35,96

Πηγή: Public Issue, Δεκέμβριος 2010.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 7 προκύπτει πως από το σύνολο των ερωτώμενων που απάντησαν[20] πως απείχαν στις περιφερειακές εκλογές του 2010, η απόλυτη πλειοψηφία (60,67%) αποφάσισε να απέχει από τις εκλογές για πολιτικούς

λόγους, οι οποίοι περιλαμβάνουν τη δυσαρέσκεια για τη πολιτική, τη διαμαρτυρία μέσω της αποχής, την έλλειψη εκπροσώπησης από κάποιο κόμμα αλλά και την αδιαφορία για την πολιτική στο σύνολο της. Σχεδόν 1 στους 4, δήλωσε πως οι λόγοι για τους οποίους απείχε από τις εκλογές ήταν προσωπικοί, όπως το κόστος της μετακίνησης αλλά και λόγοι που σχετίζονται με την εργασία, όπως για παράδειγμα το ότι ο ερωτώμενος εργαζόταν την ημέρα των εκλογών, με την ηλικία ή με θέματα υγείας που δεν του επέτρεψαν να ψηφίσει την ημέρα των εκλογών.

Από τη μέχρι τώρα ανάλυση των δεδομένων αναφορικά με την αποχή προκύπτει το προφίλ εκείνων που επιλέγουν να μην ψηφίσουν στις εκλογές: νέοι, ηλικίας 25-34 ετών, κάτοικοι αστικών κέντρων που η πολιτική δεν τους ενδιαφέρει και η ιδεολογία δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, γι' αυτό δεν τοποθετούνται ιδεολογικά σε καμία πολιτική οικογένεια -αυτά είναι τα πολιτικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά εκείνων που απέχουν.

Για να εξετάσουμε αναλυτικότερα το προφίλ των πολιτών που αποφάσισαν να απέχουν από τις εκλογές δημιουργήσαμε ένα στατιστικό μοντέλο που περιλαμβάνει όλες τις μεταβλητές που από τη μέχρι τώρα ανάλυση φαίνεται να στοιχειοθετούν την εικόνα τους. Στο ίδιο μοντέλο συμπεριλάβαμε και τη μεταβλητή που εμπεριέχει τους λόγους αποχής, όπως αυτοί δηλώθηκαν από τους δυνητικούς ψηφοφόρους. Για τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η στατιστική μέθοδος της πολυμεταβλητής ανάλυσης αντιστοιχιών [multiple correspondence analysis]. Πρόκειται για τεχνική που δίνει στον ερευνητή τη δυνατότητα να επεξεργαστεί κατηγορικές μεταβλητές με τέτοιο τρόπο, ώστε να αναπαριστούν τις δομές που υποκρύπτονται σε ένα σύνολο δεδομένων. Ο τρόπος με τον οποίο η μέθοδος αυτή πραγματοποιεί τη συγκεκριμένη αναπαράσταση είναι μέσω της αποτύπωσης των δεδομένων ως σημείων σε έναν ευκλείδειο άξονα.

Επιχειρούμε, λοιπόν, με τη χρήση της συγκεκριμένης μεθόδου να μελετήσουμε το προφίλ των απεχόντων στις περιφερειακές εκλογές του 2010. Η μέχρι τώρα ανάλυση μάς προσέφερε τη δυνατότητα να διακρίνουμε τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά τους· δώσαμε ιδιαίτερη έμφαση στα δημογραφικά χαρακτηριστικά και σε δύο κυρίαρχες μεταβλητές εκλογικής συμπεριφοράς: την ιδεολογία και το ενδιαφέρον για τη πολιτική. Έως τώρα, όμως, ενώ είχαμε τη δυνατότητα να εξετάσουμε *ποιοι απείχαν* από τις εκλογές, δεν μπορούσαμε να αναλύσουμε *τα ποιοτικά χαρακτηριστικά* τους: εάν υπήρχε, δηλαδή, διαφοροποίηση ως προς τα κίνητρα της αποχής ανάμεσα στους απέχοντες από τις εκλογές και ποια ήταν τα χαρακτηριστικά αυτής της διαφοροποίησης: ποιοτικά ή δημογραφικά. Το διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζει τα αποτελέσματα της μεθόδου.

Από το Διάγραμμα 3 παρατηρείται πως από τα δεδομένα που έχουμε εισαγάγει στην ανάλυση προκύπτουν δύο κυρίαρχοι άξονες. Ο πρώτος άξονας συμμετέ-

Διάγραμμα 3. Αποτελέσματα πολυμεταβλητής ανάλυσης αντιστοιχιών

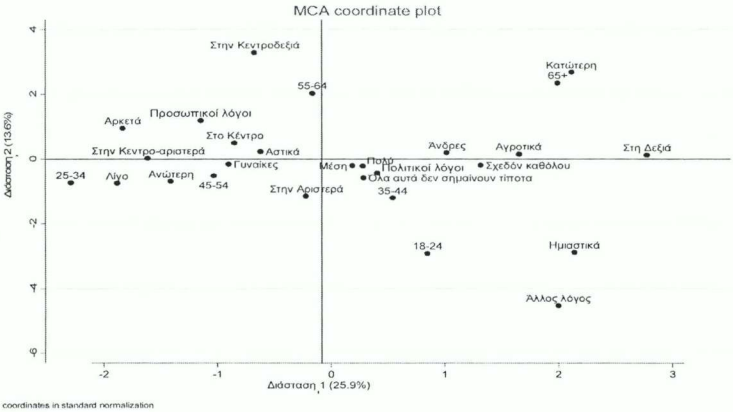

χει κατά 26% περίπου στην ανάλυση και ο δεύτερος κατά 14%. Επίσης, προέκυψε ένας ακόμα παράγοντας που συμμετείχε στην ανάλυση με ποσοστό περίπου 9% ενώ όλοι οι υπόλοιποι συμμετείχαν με ποσοστό μικρότερο από 1% και θεωρήθηκαν ελάσσονος σημασίας. Όπως παρουσιάζεται και στο Διάγραμμα 3 εμφανίζονται δύο κυρίαρχες ομάδες απεχόντων από τις εκλογές με σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους που μας δίνουν τη δυνατότητα να αναφερόμαστε στην αποχή ως πολιτική στάση και στην αποχή ως μη συμμετοχή στις εκλογές που δεν προσδιορίζεται από αμιγώς πολιτικά κριτήρια.

Στη πρώτη ομάδα ανήκουν όσοι απείχαν από τις εκλογές και δήλωσαν πως οι λόγοι της αποχής ήταν πολιτικοί. Αυτοί έχουν δύο ποιοτικά χαρακτηριστικά: πρώτον, όπως αναμέναμε, ενδιαφέρονται πολύ για τη πολιτική και, δεύτερον, στον ιδεολογικό άξονα αυτοτοποθετούνται στη κατηγορία 'Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα'. Το τελευταίο χαρακτηριστικό συνεπάγεται πως, ενώ δεν είναι η ιδεολογία αυτή που καθορίζει την εκλογική τους συμπεριφορά, δεν καθορίζει δηλαδή η Αριστερά ή η Δεξιά την πολιτική τους στάση, δεν ενδιαφέρονται για τη πολιτική και απορρίπτουν οτιδήποτε σχετίζεται με αυτή. Πιο συγκεκριμένα, από το Διάγραμμα παρουσιάζεται πως η ηλικιακή κατηγορία στην οποία ανήκει η συγκεκριμένη ομάδα είναι από 35 έως 44 ετών, μια ηλικιακή ομάδα που ενηλικιώθηκε ή έζησε τα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσής της τη περίοδο της Μεταπολίτευ-

σης και ανήκει στη μεσαία κοινωνική τάξη. Ούτε το φύλο, και σε αντίθεση με ό,τι υποθέσαμε, ούτε ο βαθμός αστικότητας αποτελούν παράγοντες επηρεασμού της στάσης της συγκεκριμένης ομάδας ως προς τις εκλογές.

Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει όσους απάντησαν πως οι λόγοι της αποχής ήταν προσωπικοί. Η κατηγορία αυτή δεν φαίνεται να συντίθεται από έναν συγκεκριμένο πυρήνα πολιτών. Αποτελείται, κυρίως, από άτομα που ιδεολογικά τοποθετούνται στο Κέντρο και την Κεντροαριστερά, πολίτες μεγαλύτερης ηλικίας -όπως είναι αναμενόμενο εφόσον η ηλικία είναι ένας από τους προσωπικούς λόγους που οδηγούν στην επιλογή της αποχής-, είναι κατά κύριο λόγο κάτοικοι αστικών κέντρων και φαίνεται να ενδιαφέρονται για τη πολιτική λιγότερο από την ομάδα που απέχει από τις εκλογές για πολιτικούς λόγους.

Σύνοψη και συμπεράσματα

Η αποχή αποτελεί ένα αρκετά σύνθετο φαινόμενο. Οι μέθοδοι που έχουν επικρατήσει για την ανάλυσή της λαμβάνουν υπόψη τους τον βαθμό πόλωσης της εκλογικής αναμέτρησης, την πολιτική συγκυρία, ενδεχόμενες δημογραφικές αλλαγές, ενώ οι περισσότερο ατομοκεντρικές προσεγγίσεις επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη μελέτη του εξατομικευμένου ψηφοφόρου και στην ανάλυση κόστους-οφέλους στην οποία προβαίνει ο εκλογέας προτού προσέλθει στην κάλπη.

Η Ελλάδα είναι μια χώρα που, συγκριτικά με άλλες, παρουσιάζει υψηλά ποσοστά συμμετοχής στις εκλογές. Τόσο στις βουλευτικές όσο και στις εκλογές τοπικής αυτοδιοίκησης, αν και λιγότερο στις ευρωεκλογές, ο μέσος όρος εκλογικής συμμετοχής αγγίζει περίπου το 80%. Ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1980 και στις αρχές εκείνης του 1990, το αρκετά πολωμένο πολιτικό σκηνικό της Μεταπολίτευσης συνεπαγόταν και αυξημένη συμμετοχή. Οι περιφερειακές εκλογές του 2010 ξεχώρισαν, ωστόσο, λόγω των υψηλών ποσοστών αποχής που σημειώθηκαν σε αυτές. Τα ποσοστά αυτά ήταν ιδιαίτερα αυξημένα στα μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα, με τη διαφορά σε σχέση με τις προηγούμενες αυτοδιοικητικές εκλογές του 2006 να αγγίζει ακόμη και τις δέκα ποσοστιαίες μονάδες.

Η ανάλυση των εκλογικών δεδομένων προσεγγίζει την τάση που παρατηρείται και από τα δημοσκοπικά ευρήματα για το προφίλ των απεχόντων. Κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων, που δεν έχουν προσωπική επαφή και άμεση επικοινωνία με τους υποψηφίους, ώστε να έχουν ένα ισχυρό κίνητρο για τη συμμετοχή τους στις εκλογές, επιλέγουν να εκφράσουν με τη στάση της εκλογικής αποχής την έλλειψη ενδιαφέροντος, εμπιστοσύνης, συναισθηματικής ταύτισης ή και την απαξίωσή τους για το πολιτικό σύστημα.

Στο κείμενο επιχειρήθηκε να αναλυθούν τα χαρακτηριστικά όσων απείχαν από τις εκλογές με τη χρήση δεδομένων μετεκλογικής έρευνας κοινής γνώμης. Συγκεκριμένα, προσπαθήσαμε να μελετήσουμε κατά πόσον όσοι επιλέγουν την αποχή μοιράζονται ή όχι κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Από την ανάλυση προκύπτει πως, στην πλειοψηφία τους, οι απέχοντες είναι πολίτες νέοι σε ηλικία, κάτοικοι αστικών κέντρων, που δεν ενδιαφέρονται για τη πολιτική και δεν αυτοποθετούνται στον ιδεολογικό άξονα θεωρώντας πως η διάκριση Αριστερά-Δεξιά δεν έχει σημασία. Επιχειρήσαμε, επίσης, να αναδείξουμε τα κίνητρα της αποχής και να εξετάσουμε εάν υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε όσους δήλωσαν πως απείχαν για πολιτικούς λόγους και όσους δήλωσαν πως απείχαν για λόγους προσωπικούς. Για να το εξετάσουμε αυτό χρησιμοποιήσαμε τη στατιστική μέθοδο πολυμεταβλητής ανάλυσης αντιστοιχιών. Από την ανάλυση των δεδομένων προέκυψε πως ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες δυνητικών εκλογέων που απέχουν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις: όσοι απείχαν για πολιτικούς λόγους ανήκουν σε μεσαίες ηλικιακές ομάδες, στη μεσαία κοινωνική τάξη και, παρότι ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική, δεν θεωρούν ότι οι παραδοσιακές ιδεολογικές ταυτότητες ευσταθούν και ότι η ιδεολογία μπορεί να καθορίσει την πολιτική τους συμπεριφορά. Όσοι απείχαν για προσωπικούς λόγους είναι πολίτες μεγαλύτερης ηλικίας που ενδιαφέρονται λιγότερο για τη πολιτική και αυτοτοποθετούνται ιδεολογικά στο Κέντρο.

Συμπερασματικά, όπως και στις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, τα ποσοστά της αποχής αυξάνονται και στην Ελλάδα τόσο στις λεγόμενες εκλογές δεύτερης τάξης όσο και στις βουλευτικές. Ειδικά για τις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης του 2010, πιθανότατα λόγω της οικονομικής κρίσης και των συνεπειών της, εμφανίζεται μία ομάδα πολιτών που απέχει από την εκλογική αναμέτρηση για να εκφράσει την εναντίωσή της προς την τρέχουσα πολιτική κατάσταση και την απογοήτευσή της από τους πολιτικούς και τα κόμματα. Πρόκειται για πολιτική συμπεριφορά η οποία, συν τοις άλλοις, αποτυπώνει και ένα κενό εκπροσώπησης του κομματικού συστήματος.

Σημειώσεις

1. Ο Franklin (2004) ισχυρίζεται ότι η συγκέντρωση του ενδιαφέροντος (Τύπος, κόμματα, ερευνητές) στις εκλογικές αναμετρήσεις με χαμηλά ποσοστά συμμετοχής και η απουσία αντίστοιχου ενδιαφέροντος για εκλογικές διαδικασίες με υψηλά ποσοστά συμμετοχής είναι ένας λόγος για την ύπαρξη μιας γενικευμένης εικόνας πτώσης της συμμετοχής.

2. Το μοντέλο των Verba & Nie (1972) ονομάστηκε 'baseline model' ή 'resource model' και είναι η πρώτη προσπάθεια μελέτης της αποχής η οποία βασίζεται σε ποσοτικά δεδομένα από μεταβλητές που χρησιμοποιούνταν σε προεκλογικές και μετεκλογικές έρευνες της αποχής.

3. Εκλογικοί νόμοι που αλλάζουν το ηλικιακό επίπεδο συμμετοχής σε μια εκλογική διαδικασία, νέοι τύποι εκλογικής διαδικασίας όπως εκλογές ή δημοψηφίσματα, δημογραφικές αλλαγές με μετακινήσεις πληθυσμών.

4. Σε διαφαινόμενες οριακές εκλογικές αναμετρήσεις διαπιστώνεται ότι αυξάνεται το ποσοστό συμμετοχής, διότι: 1) αυξάνεται το πολιτικό ενδιαφέρον των πολιτών, 2) αυξάνεται η συμπάθειά τους για συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα, 3) αυξάνεται η αίσθηση της κομματικής τους ταύτισης (Franklin 2004: 151). Παράλληλα, τα χαρακτηριστικά μιας εκλογικής αναμέτρησης προκαλούν και διαφοροποιήσεις στο ενδιαφέρον των πολιτών.

5. Η ηλικία φαίνεται να είναι διαχρονικά ο σημαντικότερος παράγοντας επηρεασμού της συμμετοχής. Οι ηλικιακές ομάδες που διακρίνονται από ξεχωριστά επίπεδα συμμετοχής στις πρώτες τους εκλογικές εμπειρίες διακατέχονται από αυτή τη συμπεριφορά για τον υπόλοιπο πολιτικό τους βίο (Franklin 2004: 191).

6. Θα πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι ο συσχετισμός μεταξύ συμμετοχής και εκπαίδευσης στο ατομικό επίπεδο δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι ψηφίζουν επειδή είναι μορφωμένοι. Σημαίνει ότι σε ένα υψηλό επίπεδο συμμετοχής το επίπεδο εκπαίδευσης συνήθως φαίνεται να διαχωρίζει αυτούς που ψήφισαν από αυτούς που δεν ψήφισαν (Franklin 2004: 206).

7. Χωρίς αμφιβολία, τα τελευταία χρόνια είναι πιο δύσκολο για τους πολίτες να ανήκουν σε μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές οργανώσεις εξαιτίας της υποβάθμισης της σπουδαιότητας των παραδοσιακών διαιρετικών κοινωνικών τομών (Franklin 1992). Παρά ταύτα, και σε συνδυασμό με τον σημαντικότερο παράγοντα επηρεασμού της συμμετοχής σε μια εκλογική αναμέτρηση, δηλαδή την ηλικία, διαπιστώνεται ως ιδιαίτερα σημαντική η κινητοποίηση των νέων ενηλίκων μέσα σε τέτοιες οργανώσεις ακόμα και αν η δικτύωσή τους δεν είναι ιδιαίτερα ενδελεχής (Franklin 2004: 203). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο επίπεδο της κινητοποίησης διαπιστώνεται και μια ιδιαίτερα σημαντική διαφοροποίηση βάσει του φύλου, με τις γυναίκες να αναπτύσσουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άντρες κοινωνικά χαρακτηριστικά που τις προτρέπουν να συμμετέχουν σε οργανώσεις κινητοποίησης (Norris 2001).

8. Βλ. http://www.idea.int

9. Τα ποσοστά αποχής προκύπτουν από τον υπολογισμό που κάνει το ΥΠΕΣ βάσει των εκλογικών καταλόγων, λόγω όμως της μη επικαιροποίησης των τελευταίων για αρκετά χρόνια τα ποσοστά αποχής είναι πλασματικά αφού σε αυτά περιλαμβάνονται και αρκετοί ψηφοφόροι που θα έπρεπε να είχαν διαγραφεί.

10. Βέβαια, όπως είναι αναμενόμενο, ο χαρακτήρας κάθε εκλογικής αναμέτρησης είναι διαφορετικός και σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε υψηλότερη εκλογική συμμετοχή στις αυτοδιοικητικές εκλογές απ' ό,τι στις εθνικές. Ειδικότερα, όπως παρατηρεί ο Μαυρής (2002: 43), 'στις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές του 2002, αν και εκλογές "δεύτερης τάξης" χαρακτηρίσθηκαν από πρωτοφανή αύξηση συμμετοχής, συμμετοχής μεγαλύτερης από εκείνης των εθνικών εκλογών, 7.180.000 ψηφοφόροι έναντι 7.027.000 του 2000'.

11. Πρόκειται για την έρευνα του ΕΚΚΕ με τίτλο: 'Έρευνα πολιτικών προτύπων και πολιτικής συμπεριφοράς' που διεξήχθη σε πέντε γύρους (Μάιος 1985, Μάιος 1988, Οκτώβριος 1989, Μάιος 1989 και Μάρτιος-Απρίλιος 1990).

12. Βλ. http://www.publicissue.gr/category/pi/euroelections-2009-pi

13. Ο Μαυρής θεωρεί τις νομαρχιακές εκλογές οιονεί βουλευτικές: 'οι νομαρχιακές εκλογές, με σαφώς κρισιμότερο θεσμικό αντικείμενο απ' ό,τι οι δημοτικές ή οι ευρωεκλογές, εξ ορισμού με μεγαλύτερη πολιτική σημασία, τοποθετούνται εγγύτερα στη βαθμίδα των εθνικών εκλογών και χαρακτηρίζονται εντονότερα από τον κομματικό ανταγωνισμό'.

14. http://www.ypes.gr

15. http://www.okxe.gr/kallikra/Default.aspx

16. Στο Διάγραμμα αποτυπώνονται ομαδοποιημένες οι απαντήσεις στην ερώτηση για το ενδιαφέρον των ερωτωμένων για την πολιτική. Η κατηγορία 'αρκετό ενδιαφέρον' αποτελεί το άθροισμα του 'πολύ' και 'αρκετά' ενώ από το Διάγραμμα αποκλείστηκαν οι απαντήσεις Δ.Α.

17. Η ακριβής ερώτηση αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς είναι η εξής: 'Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι σήμερα υπάρχει η διάκριση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς. Εσείς προσωπικά πού θα τοποθετούσατε τις δικές σας απόψεις; Στην Αριστερά, την Κεντροαριστερά, στο Κέντρο, στην Κεντροδεξιά, στη Δεξιά;'. Η απάντηση 'όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα', όπως επίσης και οι απαντήσεις 'Ακροαριστερά' και 'Ακροδεξιά' είναι αυθόρμητες και δεν διαβάζονται από τους ερευνητές στους ερωτώμενους.

18. Όπως επισημαίνει η Παντελίδου-Μαλούτα (1993: 93-94), 'το παραδοσιακό γυναικείο πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς, που χαρακτηρίζεται από πολιτική αδιαφορία και από συντηρητικότερη απόκλιση στην ψήφο, επιβεβαιώνεται κυρίως στις ηλικιωμένες και αναλφάβητες, ενώ φαίνεται καθαρά ότι η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο αποτελούν ισχυρότερους διαφοροποιητικούς παράγοντες [...] στο μέτρο, όμως, που οι κοινωνικές εξελίξεις συμβάλλουν στη σύγκλιση των προτύπων τα οποία προτείνονται στα δύο φύλα και αντανακλώνται και στα κοινωνικοπολιτικά μηνύματα που δέχονται οι νέοι, είναι αναμενόμενη και ήδη επιβεβαιώνεται, η τάση σύγκλισης στην πολιτική συμπεριφορά των δύο φύλων'.

19. Έρευνες εκλογικής συμπεριφοράς έχουν δείξει πως τα άτομα που ενδιαφέρονται αρκετά ή πολύ για τη πολιτική παράλληλα τείνουν να ενημερώνονται περισσότερο για πολιτικά θέματα ή ζητήματα μέσω της ανάγνωσης εφημερίδων, παρακολούθησης τηλεόρασης κ.λπ.

20. Πρόκειται για ανοιχτή ερώτηση, δηλαδή οι ερωτώμενοι απαντούσαν όπως ήθελαν χωρίς να τους δίδονται συγκεκριμένες επιλογές. Οι δύο συγκεκριμένες κατηγορίες που παρουσιάζονται εδώ έχουν προκύψει μετά από κωδικοποίηση και ομαδοποίηση των απαντήσεων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Aarts, K. (2002). 'Electoral Turnout in West-European Democracies', paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Boston, MA.

Almond, G. & Verba, S. (1963). *Civic Culture*, Princeton: Princeton University Press.

Andolina, M., S. Keeter, C.Zukin & K. Jenkins (2003). *A Guide to the Index of Civic and Political Engagement*. College Park, MD: The Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement.

Abelson, R. P., E. F. Loftus & A. G. Greenwald (1992). 'Attempts to Improve the Accuracy of Self-Reports of Voting', στο J. M. Tanur, *Questions about Questions*, New York: Russell Sage Foundation.

Blais, A., E. Gidengil, N. Nevitte & R. Nadeau (2004). 'Where Does Turnout Decline Come From?', *European Journal of Political Research* 43(2): 221-36.

Boechel, R. (1928). *Voting and non-voting in Elections*. Washington DC: Editorial Research Reports.

Βούλγαρης Γ. (2008). *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.

Brockington, D. & J. Karp (2002). '*Social Desirability and Response Validity: A Comparative Analysis of Over-Reporting Turnout in Five Countries*', paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Boston, MA.

Butler, D. & D. Stokes (1974). *Political Change in Britain*, London, MacMillan Press.

Corbett, M. (1991). *American Public Opinion*. White Plains, NY: Longman.

Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper.

Dalton, R. (1999). 'Political Support in advanced industrial democracies', στο P. Norris (επιμ.), *Critical citizens*, Oxford University Press.

Franklin, M. (1992). 'The decline of Cleavage Politics', στο M. Franklin, MacKie, Valen et al., *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge University Press.

Franklin, M. (2004). *Voter Turnout and the dynamics of electoral competition in established democracies since 1945*, Cambridge University Press.

Klingemann, H. & Fuchs, D. (1995). *Citizens and the State*, Oxford: Oxford University Press.

Κωνσταντινίδης Γ. (2010). 'Επιλογές ψήφου εν μέσω "διασταυρούμενων πυρών": αντιτιθέμενες επιδράσεις κοινωνικών χαρακτηριστικών', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 25: 1-17.

Lewis-Beck, M. S., W. G. Jacoby, H. Norpoth & H. F. Weisberg (2008). *The American Voter Revisited*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Lutz, G. (2003). 'Participation, Cognitive Involvement, and Democracy: When Do Low Turnout and Low Cognitive Involvement Make a Difference, and Why?' paper presented at the European Consortium for Political Research Joint Sessions of Workshops, Edinburgh, UK.

Lyons, W. & J. M. Scheb II. (1999). 'Early Voting and the Timing of the Vote: Unanticipated Consequences of Electoral Reform', *State and Local Government Review* 31:147-52.

Mair, P: (2002). 'In the Aggregate: Mass Electoral behavior in Western Europe, 1950-2000', στο H. Keman, *Comparative Democratic Politics: A Guide to Contemporary Theory and Research*, London: Sage Publications.

Mair, P., W. Muller & F. Plasser (2004). *Political parties and electoral change*, London: Sage Publications.

Μαυρής Γ. (2002). 'Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στις νομαρχιακές εκλογές του 2002', *Φιλελεύθερη Έμφαση* 13: 42-51.

Μαυρής Γ. (2006). 'Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές του 2006', *Φιλελεύθερη Έμφαση*, 29: 128-140.

Merriam, C. & H. Gosnell (1924). *Non- Voting*. Chicago: University of Chicago Press.

Nie, N. & S. Verba, (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*, New York: Harper and Row.

Νικολακόπουλος Η. (2002). 'Εκλογές για την Τοπική Αυτοδιοίκηση 1975-2002: Ιστορική αναδρομή και άξονες ερμηνείας', *Φιλελεύθερη Έμφαση*, 13: 35-42.

Norris, P. (1999). *Critical citizens: Global support for democratic government*, Oxford University Press.

Olson, M. (1965) *The logic of collective action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Παντελίδου-Μαλούτα Μ. (1993). *Πολιτική Συμπεριφορά*, Αθήνα: εκδόσεις Σάκκουλας.

Presser, S., M. W. Traugott & S. Traugott (1990). 'Vote 'Over' Reporting in Surveys: The Records or the Respondents?' paper presented at the International Conference on Measurement Errors, Tucson, Arizona.

Plutzer, E. (2002). 'Becoming a habitual Voter: Interia, Resources and growth in young adulthood", *American Political Science Review* 96: 41-56.

Rose, R. (2001). '*Voter Turnout: A Global Survey*', στο R. Lopez Pintor, M. Gratschew με τους J. Adimi κ.ά., *Voter Turnout since 1945: A Global Report*, Stockholm, International Institute for Democracy Electoral Assistance.

Rosenstone, S. & J. M. Hansen (1993). *Mobilization, participation and democracy in America*, New York: MacMillan.

Russell, D. & H.-D. Klingemann (2007). *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Oxford: Oxford University Press.

Sanders, D., H. Clark, M. C. Stewart & P. Whiteley (2004) .*Political choice in Britain*, Oxford University Press.

Teixeira, R. (1992). *The disappearing American Voter*, Washington DC: Brookings.

Tingsten, H. (1937). *Political Behaviour*. London: Bedminster Press.

Wattenberg, M. (2002). *Where have all the voters gone?*, Harvard University Press.

Wattenberg, M. & Dalton, Russel (2000). *Parties without Partisans. Political change in advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press.

Webb, P. D. (1995). 'Are British Political Parties in Decline?', *Party Politics* 1: 299-322.